

RAZMJETAJ STANOVNIŠTVA U REPUBLICI HRVATSKOJ – DIO OPĆIH DEMOGRAFSKIH I DRUŠTVENO- GOSPODARSKIH PROCESA

IVO NEJAŠMIĆ

Učiteljska akademija, Zagreb
Pedagogical academy Zagreb

ALEKSANDAR TOSKIC

PMF - Zagreb, Odsjek za geografiju
NSF - Zagreb, Department of geography

UDK: 911.3:312 (497.5)

Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Received: 2000-06-27

Primljeno:

Rad obrađuje razmjetaj stanovništva u Republici Hrvatskoj kao dio općih demografskih i društveno-gospodarskih stanja i procesa. Pokazalo se da je sadašnji razmjetaj stanovništva u Hrvatskoj vrlo nepovoljan. Čitave regije imaju slabu gustoću napučenosti i zahvaćene su depopulacijom, selo je gotovo ispražnjeno, stanovništvo se zbija oko malog broja središnjih naselja itd. Uz to, nepovoljni su i trendovi; mnogi gusto napučeni i prenapučeni krajevi bilježe daljni rast broja stanovnika, dok su slabo napučeni izloženi stalnoj depopulaciji.

Ključne riječi: Hrvatska, razmjetaj stanovništva, gustoća naseljenosti, neravnomjerna napučenost

The work deals with the population distribution in the Republic of Croatia as a part of general demographic and socio-economic conditions and processes. The present-day population distribution in Croatia has turned out to be unfavourable. The whole regions are underpopulated and exposed to depopulation, the rural areas are almost emptied, the population is condensed around the small number of central places, etc. Besides, the trends are unfavourable: many densely populated and over-populated regions record a further increase of the population number, while the underpopulated ones are exposed to a constant depopulation.

Key words: Croatia, population distribution, population density, uneven population density

Uvodne napomene

Na razmjetaj i prerasmjetaj stanovništva utječu mnogi čimbenici: a) geografski (klima, reljef, zemljište, resursi, odnosi i organizacija prostora), b) gospodarski i društveni (stupanj gospodarske razvijenosti, gospodarska i profesionalna struktura stanovništva, društvena organizacija, običaji, ponašanje i ciljevi stanovništva), c) politički (način upravljanja i odgovornost organizacije), d) čisti demografski (diferencijalne stope rodnosti i smrtnosti različitih područja, migracija) i drugi. Pored navedenog, posebnu ulogu imaju naslijeđena naseljska struktura (velika i mala naselja), način postanka gradova, stupanj iskorištavanja prirodnih i ljudskih resursa, postojanje

državnih i drugih granica. Djelovanje spomenutih čimbenika na razmještaj stanovništva vrlo je složeno; stoga je teško spoznati (vremenski, prostorno i s drugih gledišta) koji su čimbenici i u kojem vremenu prevladavali. U okolnostima pretežno agrarne društveno-gospodarske strukture, prirodogeografski i čisti demografski čimbenici imali su glavnu ulogu, dok u fazi industrijalizacije i urbanizacije najveću važnost imaju gospodarski i društveni čimbenici (BREZNIK, 1982.). Može se jednostavno reći, slikom naseljenosti, brojem i sastavom stanovništva te smještajem i oblicima naselja brazde utjecaji prošlosti, zrcali se sadašnjost i nazire budućnost.

Suvremeni pristup problematici razvitka i razmještaja stanovništva znači i razumijeva razmatranje povezanosti i međuzavisnosti demografskih procesa i društveno-gospodarskog razvoja (WERTHEIMER-BALETIĆ, GELO, 1990.). Raščlamba razmještaja i prerazmještaja stanovništva s demografskog gledišta razumijeva i obuhvaća prostorne razlike u naseljenosti (opća i posebna gustoća napučenosti, broj, veličina i tipovi naselja), kao i u strukturnim obilježjima stanovništva, prirodnom kretanju i prostornoj pokretljivosti. Stoga ćemo ovdje, uz raščlambu razmještaja stanovništva, ukratko razmotriti prostorne (regionalne) razlike u bitnim sastavnicama demografskog razvitka Republike Hrvatske.

Neka obilježja razmještaja stanovništva; prostorne značajke ostalih sastavnica općih demografskih procesa i stanja

Gustoća napučenosti. Sa svojih 4,784.265 stanovnika (1991. godine) ili 84,6 stan/km², Republika Hrvatska je više rijetko negoli gusto napučena europska zemlja. Otprilike je tri četvrtine zemalja iznad, a jedna četvrtina ispod Hrvatske. Gledajući samo taj podatak mogli bismo zaključiti da je Hrvatska, s obzirom na svoje prirodne posebnosti i gospodarske mogućnosti, u stanovitoj prednosti i to joj daje priliku u budućnosti (FRIGANOVIĆ, 1992a). Međutim, znamo li da iza prosječne gustoće stoji veliki raspon vrijednosti i vrlo neravnomjeran razmještaj stanovništva, takvo stanje nećemo smatrati prednošću niti mogućim razvojnim poticajem.

Vrlo različita naseljenost očituje se već na razini najvećih geografskih sastavnica Hrvatske. To su: ravničarska ili panonska (103 stanovnika na km²), brdsko-planinska ili dinarska (18 stan./km²) i primorska ili jadransko-sredozemna (85 stan./km²). Prema tome, omjer je krajnjih vrijednosti 1:5,7.

Usporedba pet glavnih sastavnica (makroregija) vodi do ovih činjenica: najnapučenija je Središnja Hrvatska (Zagrebačka makroregija, 116,0 stan/km², 1991. god.), a najrjeđe je naseljena Gorska Hrvatska (Lika i Gorski kotar, 18,1; Lika je i sredinom 19. stoljeća bila najslabije naseljena hrvatska regija). Sjeverno primorje (Istra i Kvarner, 84,5) Južno primorje (Dalmacija, 80,9) i Istočna Hrvatska (Slavonija, Baranja i zapadni Srijem, 80,4) približno su jednake gustoće naseljenosti (oko prosječnih vrijednosti). Prema tome omjer između najrjeđe i najgušće makroregije je 1:6,4.

Daljnja je velike razlika gustoće napučenosti između pojedinih županija. Od Ličko-senjske županije (16,3 stanovnika na km²) do Međimurske (163,8). Omjer između najrjeđe i najgušće naseljene županije je 1:10. Grad Zagreb, s karakterističnom urbanom gustoćom, pripada posebnoj kategoriji (1.295 st./km²).

Unutar makroregija i županija razlike su još veće u pogledu gustoće naseljenosti i općega kretanja stanovništva (rasta, smanjenja i dr.). Razlike su posebice velike i znakovite između gradskih i seoskih područja, te između izrazitijih urbanih i ruralnih

općina, odnosno između nizinsko-ravničarskih i brdsko-planinskih krajeva (NEJAŠMIĆ, 1986., FRIGANOVIĆ, 1992b, AKRAP, 1998).

Na razini najmanjih administrativno-teritorijalnih jedinica, tj. općina i gradova (i gradova-područja), ukupno ih je 538 (416 općina i 122 grada), razlike u gustoći napučenosti očekivano su vrlo velike (slika 1.). Neke su općine, posebice one u brdsko-planinskom (dinarskom) kršu i na otočju, prave polupustoši (subekumena). Tako je 1991. godine opću gustoću do 15 stanovnika na km², dakle, vrlo rijetku napučenost, imalo 25 općina i dva grada-teritorija; u njima je na 12,1 % državnog (kopnenog) teritorija živjelo svega 1,6 % stanovnika Hrvatske. Najslabija napučenost zabilježena je u općini Karlobag (3,7 st/km²), slijedi općina Lanišće u unutrašnjosti Istre (4,2 st/km²), potom ličke općine Udbina (6,8 st/km²) i Lovinac (7,9 st/km²), Žumberak (8,8 st/km²) itd. Gustoću do 25 st./km² (dakle, obuhvaća i prethodnu kategoriju), što je u našim prilikama rijetko naseljeni prostor, imalo je 70 adm.- teritorijalnih jedinica (63 općine i 7 gradova: Čabar, Novi Vinodolski, Cres, Senj, Gospić, Pag i Vrlika); obuhvaćale su 24,2 % površine i 4,5 % stanovništva Hrvatske. Prema tome, na četvrtini (kopnene) površine Hrvatske živjelo je 1991. godine manje od dvadesetine njenog stanovništva.

Nasuprot tim općinama, mnoge su gusto napučene i prenapučene. Uglavnom je riječ o općinama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj te gradovima (i gradovima-područjima) diljem Hrvatske. Gusto je naseljena (150-300 st/km²) 51 adm-teritorijalna jedinica (28 općina i 23 grada); obuhvaćaju 9,5% prostora i 13,6% stanovništva Hrvatske. Prenapučeno je, tj. opća gustoća iznosi više od 300 st/km², 27 administrativno-teritorijalnih jedinica (25 gradova i 5 općina), koje obuhvaćaju 3,9 % prostora i 39,5 % stanovništva Hrvatske. Sve općine u ovoj skupini su prigradske; najnapučenija općina (dakle, izuzeti su gradovi i gradovi-područja) je Podstrana kod Splita (486,2 st/km²), Župa Dubrovačka (348,9), Sv. Nedjelja kod Zagreba (343,9) itd. Promatraju li se zajedno gusto napučeni i prenapučeni krajevi, proistječe da je 1991. godine na 10 % prostora živjelo više od polovine (53,1 %) stanovništva Hrvatske.

Omjer između najrjeđe i najgušće naseljene općine (bez gradova i gradova-područja), a to su Karlobag i Podstrana, iznosi 1:131,4. Ako se u razmatranje uzmu sve administrativno-teritorijalne jedinice, dakle i najveći gradovi, onda se omjer kreće i više od 1:1.000! Prema tome, očigledna je velika diskrepancija u napučenosti i strukturi naseljenosti Republike Hrvatske.

Poznato je da reljef značajno utječe na razmještaj stanovništva, posebice preko hipsometrijskih obilježja. U umjerenim geografskim širinama u pravilu je gustoća obrnuto razmjerna nadmorskoj visini. Tako je i u Hrvatskoj u kojoj je najgušće napučen nizinski dio. U visinskom pojasu do 200 m nadmorske visine (čini 53,4 % kopnene površine Hrvatske) živjelo je 1991. godine 85 % stanovništva (u Europi je odgovarajući udjel: 56,6 % površine i 70,0 % stanovništva; modificirano prema: FRIGANOVIĆ, 1990); u pojasu 200 - 500 m (25,6 % površine) bilo je 13 % stanovništva (Europa: 21,2 % površine i 23,5 % stanovništva); pojas iznad 500 m nadmorske visine (21,0 % površine) obuhvaćao je svega 2 % ukupnog stanovništva Hrvatske (Europa: 22,2 % površine i 6,5 % stanovništva). Manja gustoća viših pojasa u Hrvatskoj, u usporedbi s Europom, prije svega je posljedica specifičnih prirodogeografskih uvjeta glavnine brdsko-planinskog prostora (krš). U takvim je uvjetima bitno ograničen razvoj primarnog sektora gospodarstva, a to je izravno utjecalo na demografske procese.

Predloženi brojevi pokazatelji razmještaja stanovništva u Hrvatskoj pokazuju stanje kakvo je bilo u vrijeme posljednjeg popisa stanovništva (1991. godine). Sadašnja

slika je po svemu sudeći još nepovoljnija. Velikosrpska agresija protiv Hrvatske i rat izazvali su velike demografske poremećaje na hrvatskome državnom području, ali i na širem hrvatskome nacionalnom prostoru; posebice je teško stanje u krajevima koji su bili izravno pogođeni ratom (LAJIĆ, 1995., ŠTERC, POKOS, 1993., BUBANOVIĆ, 1998.). Dio tih krajeva je i prije ratnih stradanja imao obilježja izrazite demografske regresije (NEJAŠMIĆ, 1991a; ŠTERC, 1991.). Rat je, pak, došao kao "sol na otvorenu demografsku ranu". Dublja spoznaja o spomenutim promjenama bit će moguća tek nakon obrade podataka sljedećeg popisa stanovništva. Ipak, na temelju nekih parcijalnih pokazatelja i općih kretanja, već se sada može ustvrditi kako postoji realna opasnost da nekadašnja okupirana i razorena područja Hrvatske većim dijelom (možda s izuzetkom krajeva u istočnoj Slavoniji i Baranji) postanu marginalne ruralne zone.

Opće (međupopisno) kretanje stanovništva. Promjena broja stanovnika 1981-1991. pokazuje prostornu različnost, kako u slučaju regionalnih sastavnica, tako i seoskih i gradskih prostora (NEJAŠMIĆ, 1988., AKRAP, 1998.). Od ukupno dvadeset jedne županije (uključuje i Grad Zagreb) četrnaest ih bilježi porast broja stanovnika, a sedam smanjenje (depupulacija). Najveći porast imaju Dubrovačko-neretvanska županija i Grad Zagreb, a najizrazitije smanjenje Ličko-senjska i Bjelovarsko-bilogorska županija.

Podrobniju i stvarniju sliku općeg demografskog kretanja pružaju podaci za naselja. U razdoblju 1981-1991. od ukupno 6.694 naselja njih 30,40 % bilježi porast broja stanovnika, 1,55 % zastoj, a ostalih 68,05 % smanjenje; 2.914 naselja ili 43,5 % ima jako smanjenje broja stanovnika (10 i više posto), dok je 66 naselja (1 %) ostalo bez stalnih stanovnika ("mrtva sela")(I. Nejašmić, 1996a). Najprostranije neprekinuto područje izrazite depupulacije, u kojem je ta "bolest" zahvatila preko 50 % naselja, čine četiri županije (Koprivničko-križevačka, Virovitičko-podravska, Bjelovarsko-bilogorska i Sisačko-moslavačka) koje obuhvaćaju 11.625 km² (20 % kopnenog državnog teritorija) i 2.090 naselja (31,2 % naseljskog skupa).

Može se utvrditi da je depupulacija u Hrvatskoj vrlo jaka, kako u prostornoj tako i u "dubinskoj" komponenti. Međupopisno kretanje broja stanovnika pokazuje demografsko (naseobinsko) pražnjenje velikog dijela Hrvatske, a "napuhavanje" u njezinu malom dijelu (razvijenije i urbaniziranije općine).

Polarizacijski demografski razvoj, ili urbano-ruralno podvajanje. Sva županijska sjedišta imaju porast broja stanovnika u razdoblju 1981-1991. (od 1,4 % Osijek, do 20,5 % Zadar). Isto tako, u svim je županijama zabilježen porast broja stanovnika u ostalim gradskim naseljima koja imaju (skupno) dvostruko veću stopu rasta od županijskih sjedišta. Valja istaknuti da je brži rast manjih gradova značajan i poželjan proces. Što se, pak, tiče neurbanih naselja (gledano skupno), u velikoj većini županija njihovo opće kretanje je regresijsko (NEJAŠMIĆ, 1996a).

Međuregionalne razlike, posebice urbano-ruralna podvojenost, već duže vrijeme predstavljaju temeljnu opću prostorno-naseobinsku značajku, ali u novije vrijeme to postaje obilježje gotovo svih hrvatskih županija. Prethodno predočeni razmjestaž stanovništva odraz je upravo takvih regionalnih različnosti i polariziranog općeg i demografskog razvoja (VRESK, 1996.).

Stalna koncentracija stanovništva u manjem broju naselja i jačanje procesa u novije vrijeme plodi nizom nepovoljnih (pratećih) procesa; za sobom ostavlja ostarjeli, neproduktivni i u trendu izumiranja ruralni prostor. Podaci kazuju da se nastavlja koncentracija stanovništva u gradskim naseljima (VRESK, 1992.). Godine 1991. u gradskim je naseljima (122 ili 1,8% ukupnog naseljskog skupa, prema nešto

modificiranom modelu M.Vreska, 1982) živjelo 51,7 % stanovništva Hrvatske, a ostalo stanovništvo "raspršeno" je u 6.572 neurbana naselja! Još bolji pokazatelj razvojne i demografske polarizacije proistječe iz činjenice da je u četiri makroregionalna središta 1991. živjelo 27,8 % stanovništva Hrvatske, a samo u Gradu Zagrebu čak 18,2 % ukupne populacije! A to se kretanje nastavlja uz dominaciju metropole praktički u svim društvenim segmentima (STIPERSKI, 2000.). Pesimisti će reći kako će to dovesti do stanja koje će se moći jednostavno opisati kao "Zagreb i hrvatska pustinja".

Prirodno kretanje. U razmatranju regionalnih značajki bioreprodukcije nužno je barem dotaknuti odnos prostorne pokretljivosti stanovništva i fertiliteta. Migracija iz tradicionalno visokonatalitetnih krajeva (sela i općenito ruralne regije) u niskonatalitetna (gradovi i urbane regije) imala je u vrijeme najjačeg intenziteta (60-ih i 70-ih) značajan utjecaj na smanjenje rodosti u cijeloj Hrvatskoj (NEJAŠMIĆ, 1988.). To je plodilo i prostornim razlikama u prirodnom kretanju (npr. od sredine 60-ih gradsko stanovništvo počinje bilježiti veće stope nataliteta nego seosko). U međuvremenu se puno toga promijenilo. Težište bioreprodukcije nepovratno je pomaknuto iz sela u gradove, a ovi za to nisu bili pripremljeni (WERTHEIMER-BALETIĆ, 1992.).

Među županijama najniža je opća stopa fertiliteta u Gradu Zagrebu, unatoč činjenici da ima najviši pozitivni migracijski saldo (NEJAŠMIĆ, 1996a). Niska je stopa i u slučaju Primorsko-goranske i Zagrebačke županije. S druge strane neke emigracijske regije bilježe iznadprosječnu stopu fertiliteta (Međimurska, Krapinsko-zagorska). Prema tome, možemo utvrditi da suvremena unutarnja migracija ne utječe bitnije na razinu fertiliteta ukupnog stanovništva, a ni s regionalnog gledišta nema veće važnosti (barem ne na županijskoj razini).

Sve hrvatske županije imaju pokazatelje reprodukcije stanovništva ispod vrijednosti potrebne za jednostavno obnavljanje; dakle, zajedničko im je obilježje reprodukcijaska depopulacija (NEJAŠMIĆ, 1996b). To znači da će ubuduće regionalna demografska slika Hrvatske uvelike biti određena sadašnjim (i budućim) stupnjem reprodukcijaska depopulacije (WERTHEIMER-BALETIĆ, 1997.).

S gledišta "mjesta boravka" analize su pokazale da veći gradovi nisu pogodni za optimalnu razinu reprodukcije. U okolnostima demografskog slabljenja sela (ono je definitivno prestalo biti "demografski inkubator") stanovništvo manjih gradova je praktički najvitalniji nositelj reprodukcije, a ima ponajbolje i druge demografske značajke (NEJAŠMIĆ, 1996a).

Osamdesete godine su donijele prostorno širenje prirodne (biološke) depopulacije, tj. višak umrlih nad rođenima. Zahvaćeno je osam županija (najjače Bjelovarsko-bilogorska i Ličko-senjska), a s obzirom na trajanje procesa te na utjecaj rata, može se očekivati nastavak nepovoljnog kretanja.

Neto migracijski saldo. Razmatranje po županijama pokazuje podvojenost hrvatskoga prostora glede neto migracije i tipa općeg kretanja stanovništva. Deset županija ima negativni migracijski saldo, a jedanaest pozitivan. Čak šest županija pripada tipu općeg kretanja kojeg obilježava *trend izumiranja* (E4; prema modelu M. Friganovića, 1990), to su: Ličko-senjska, Virovitičko-podravska, Krapinsko-zagorska, Koprivničko-križevačka, Sisačko-moslavačka i Bjelovarsko-bilogorska (NEJAŠMIĆ, 1996b). Nasuprot njima, područje Grada Zagreba najmigrantskiji je dio Hrvatske.

Sastav po dobi i starenje stanovništva. Prema uobičajenim mjerilima, stanovništvo Hrvatske obilježava vrlo brzo starenje i vrlo visoki stupanj ostarjelosti. Godine 1991. udjel mladih (u dobi 0-19) bio je 26,5 %, a starih (u dobi 60 i više) 17,7%. Indeks starosti je iznosio 66,7 što znači da ukupnu populaciju obilježava *duboka*

demografska starost. Bitna prostorna značajka dobnog sastava i starenja stanovništva je razmjerna ujednačenost na razini županija (čak 18 od 21 županije pripada tipu duboka demografska starost). Ostarjelo stanovništvo i daljnje starenje obilježava sve hrvatske županije, a najnepovoljniju dobnu strukturu (sukladno drugim demografskim prostorno-diferencijalnim obilježjima) imaju: Ličko-senjska (indeks starosti 100,2), Bjelovarsko-bilogorska (85,7), Karlovačka (84,6), Koprivničko-križevačka (81,89) itd.

O nekim uzrocima i posljedicama neravnomjerne napučenosti

Već je rečeno da su uzroci neravnomjerne napučenosti Republike Hrvatske brojni i složeni. Neki, pak, zaslužuju poseban osvrt.

Za razumijevanje demografskih zbivanja pa tako i razmještaja stanovništva posebnu važnost ima činjenica da je tradicionalna agrarna naseljenost disperzna, jer je u velikoj zavisnosti od zemljišta, vode i drugih prirodnih resursa. Još nakon drugoga svjetskog rata naseljsku strukturu Hrvatske obilježavala je upravo disperzna naseljenost te veliki broj malih naselja (POPOVSKI, SEFERAGIĆ, STOJKOVIĆ, 1987). Takva naslijeđena naseljska struktura bila je posve neprimjerena u izmijenjenim društveno-gospodarskim uvjetima, jer je ubrzani razvoj sekundarnih i tercijarnih djelatnosti tražio i inducirao, između ostalog, određenu razinu koncentracije stanovništva. Taj su uvjet u pravilu ispunjavala veća naselja (gradovi) koja su, postavši nositelji gospodarskog razvitka, sve više populacijski jačala. Valja istaknuti da se gradovi općenito, pa ni u Hrvatskoj, ne razvijaju i mijenjaju kao neki nezavisni entiteti. Gotovo ni jedan grad ne raste na račun isključivo svog populacijskog prirasta, nego zaslugom selektivnih imigracijskih tokova; prvi jači impulsi dolaze prije svega od seoskog stanovništva (VERLIĆ, 1991.). Zbio se, dakle, veliki prijelaz od jednog na drugi tip naseljenosti tijekom kojeg su depopulirala mnoga sela, posebice ona podalje od civilizacijskih i razvojnih tokova. U tom se prostornom prerasmještaju stanovništva "zaobilazilo" mala i srednja centralna naselja i "uskakalo" u veće gradove (NEJAŠMIĆ, 1992.). Time je do temelja uzdrman ravnomjerniji razmještaj stanovništva, a time i izgledi za ravnomjerniji društveno-gospodarski razvoj.

Usporedo s urbanizacijom odvijala se snažna deagrarizacija i deruralizacija. Ovi su procesi u razvijenim zemljama implicirali profesionalizaciju poljoprivrede, a to je u nas gotovo u potpunosti izostalo. Klasično seljaštvo je žrtvovano a da ga, barem s gledišta proizvodnje, nisu zamijenili napredni poljoprivrednici (PULJIZ, 1993.). Tako je u nas stvorena neka vrsta poluseljaštva na "parcelnoj" poljoprivredi (1991. u Hrvatskoj prosječni seljački posjed ima samo 2,8 ha zemljišta, i to podijeljen u sedam čestica; ŽUPANČIĆ, 1995.). Izostali su, dakle, pozitivni učinci deagrarizacije i deruralizacije (osim djelomičnog smanjenja agrarnog pritiska), a na vidjelo su izbili negativni učinci - mali posjed i nekvalitetna (velikim dijelom neobrazovana, neprofesionalna) radna snaga (ŠTAMBUK, 1991.). Naracionalnom, ideološki opterećenom razvojnom politikom (urbano utemeljena industrijalizacija oligarhijskog tipa), potican je "bijeg" iz poljoprivrede i sela, a da se istodobno nisu nalazile nove osnove za proizvodnju hrane (ako uopće ima alternative /ne/proizvodnji hrane u napuštenim krajevima). Drugim riječima, ako se prazne sela i propada poljoprivreda u jednom kraju, valja u nekom drugom povećati proizvodnju. A to u Hrvatskoj nije bio slučaj, i selo i agrar propadali su i propadaju u *svim* regijama.

Osnovne negativne posljedice koncentrirane urbanizacije, a to znači i neravnomjernog razmještaja stanovništva, očituju se u neravnomjernom regionalnom

razvoju, u očuvanju pa i produbljivanju nejednakosti između sela i grada, kao i između periferije i centara, u neravnomjerno razvijenoj mreži naselja, u socijalnoj segregaciji (nejednakosti među socijalnim grupama u prostornom smislu, ali i među naseljima i unutar velikih gradova), u različitim životnim šansama stanovništva ovisno o mjestu življenja, u padu kvalitete urbanog života u velikim gradovima itd. (SEFERAGIĆ, 1985.).

Značajke neravnomjernog razmještaja stanovništva pokazuju da je pojava prešla put od *posljedice do čimbenika* društveno-gospodarskog razvitka Republike Hrvatske. U slabo napučenim, izrazito depopulacijskim prostorima, ostaje malobrojno stanovništvo pogoršane biološke i obrazovne strukture pa to postaje ograničavajućim čimbenikom daljnjeg razvoja. Takvi krajevi sve više zaostaju. I to više nije posljedica samo neprimjerene društvene skrbi, već objektivni nedostatak tih mahom slabije razvijenih krajeva. Slijedom čvrste kauzalnosti općerazvojnih i demografskih procesa dolazi do umnažanja negativnih posljedica, a time se umanjuju izgledi za oživljavanje "depresivnih" područja te dovodi u pitanje opća ravnoteža i stabilni razvoj Hrvatske.

U krajevima slabe napučenosti i stalne depopulacije dolazi do značajnih fizionomskih (pejzažnih) promjena. Stvara se svojevrsni *depopulacijski krajolik*, kojeg obilježavaju tragovi nekadašnjeg obrađenog zemljišta, napuštene kuće i mnoge koje jedva odolijevaju zubu vremena, blatnjave i neuredne okućnice, voćnjaci zarasli u korov i šikaru, ograde trule ili porušene; krajolik u kojem prevladavaju znakovi "gašenja ognjišta" (NEJAŠMIĆ, 1991a).

Što učiniti?

Razmještaj stanovništva, kako je već predloženo, dio je općih demografskih procesa i zbivanja te stoga ovisan o drugim sastavnicama. Stoga u cilju ravnomjernijeg razmještaja stanovništva Hrvatske valja usmjeriti napore prema zaustavljanju nepovoljnih demografskih prilika i kretanja. U tu je svrhu i donesen *Nacionalni program demografskog razvitka* (prihvaćen u Saboru 1996. godine). U njemu se daju opće mjere populacijske politike, a u sklopu nje i regionalne preraspodjele stanovništva. Stoga i nije nužno ponavljati ono što je zapisano u *Programu* (bilo bi svakako prikladnije kritički razmotriti stupanj ostvarenja postavljenih ciljeva, ali to nije tema ovog rada). Ipak, nekim mjerama i pretpostavkama i ovdje ćemo dati veću pozornost.

Prvo valja istaknuti da uloga planiranja (općeprostornog, regionalnog, urbanističkog) u prerazmještaju stanovništva nije mala. Planiranje treba u većoj mjeri koristiti za ravnomjerniji regionalni gospodarski razvoj, što bi se povoljno odrazilo i na ravnomjerniji razmještaj stanovništva. Razlike i nejednakosti nigdje se ne ukidaju same od sebe, njihovo ukidanje treba planirati. Demokratsko društvo (znači i ravnomjerna distribucija moći), prostorno planiranje i ravnomjerno razvijen prostor idu zajedno (SEFERAGIĆ, 1985.).

Vrlo nepovoljna demografska slika nameće potrebu poticanja planske i funkcionalne preraspodjele stanovništva. Prema tome, migracija igra bitnu ulogu u regionalnoj preraspodjeli stanovništva i procesu ravnomjernijeg gospodarskog razvoja. U našem slučaju njezina se uloga uglavnom svodi na: rasterećivanje velikih urbanih aglomeracija (migracija grad-selo), zadržavanje stanovništva u regionalnim okvirima (tamo gdje je emigracija stanovništva neizbježna, valja ostvariti uvjete da ljudi sele na što manju udaljenost) i na dnevno cirkuliranje zaposlenih.

U sklopu provođenja poželjnoga razvojnog koncepta nužno je, dakle, planirati migracijske tokove (kratkoročno i dugoročno). Posebice je to važno u našem slučaju, jer je ograničen utjecaj prirodnog kretanja na prerazmještaj stanovništva (naime, prostorne razlike nisu toliko značajne). Migracijska politika, dakle, mora imati prostorno selektivan pristup. Ona može biti izravna, kada svojim mjerama utječe neposredno na ponašanje migranta, i posredna, kada preko drugih segmenata populacijske ili opće politike (uglavnom gospodarskih) utječe na oblikovanje migracijskih tokova. Valja reći da "cost-benefits" pitanja određenih mjera migracijske politike moraju uvijek biti tretirana na dobrobit sveukupnog stanovništva, tj. društva u cjelini.

Široka je ljestvica instrumenata politike razmještaja stanovništva. Uglavnom se mogu razlikovati one mjere koje se odnose na poduzeća (pripadaju u posredne mjere) od onih za pojedince (odnosno obitelji). Promjena prostorne distribucije radnih mjesta, posebice novih djelatnosti, može biti najdjelotvorniji put mijenjanja migracijskog obrasca. Država mora subvencionirati osnivanje poduzeća za koja se unaprijed zna da, barem u početku rada, ne mogu biti rentabilna. Uz samo jedan uvjet - poduzeća moraju biti smještena u nerazvijenim (rijetko naseljenim, emigracijskim) područjima te svojom djelatnošću pokrenuti gospodarski život tih krajeva. Valja smatrati "normalnim" (premda je tržišno gospodarstvo) da rizik, kome je podložna proizvodnja smještena u nerazvijenim krajevima, snosi država, jer je to općedruštveni interes.

Mjere razmještaja stanovništva (migracije) na razini pojedinca mogu biti: 1. pomoć u troškovima preseljenja, 2. subvencioniranje stanarina i socijalnih usluga, 3. pomoć u izobrazbi za konkretan posao koji će doseljenik obavljati nakon doseljenja, 4. poticajni dohodak (povećanjem nadnica ili oslobađanjem od nekih poreza), 5) stipendiranje učenika i studenata uz obvezu da određeno vrijeme rade u nekom mjestu. Ljudi moraju biti prije svega ekonomski motivirani za doseljavanje u depopulacijska, mahom nerazvijena područja.

Promjena prostornog razmještaja stanovništva, uvjetovana promjenom globalnog koncepta iz ruralno-agrarnog u urbano-industrijski, bila je očigledno neizbježna. Međutim, valja nastojati da velika područja ne budu ispražnjena i gotovo neiskorištena. Da bi se to postiglo nužno je postojanje odgovarajućeg broja regionalnih i subregionalnih centara, zatim takva mreža naselja u kojoj će biti zastupljeni srednji i manji gradovi, što znači da u razumnoj mjeri dođe do izražaja decentralizirani (disperzni) tip urbanizacije. To znači da radi općeg probitka valja usporavati rast najvećih gradova, a poticati razvoj manjih gradova - regionalnih središta. Stanovništvo tih manjih gradova, kako je već rečeno, praktički je nositelj demografske obnove; veliki gradovi za to nisu primjereni, a selo nema snage povratiti nekadašnju vodeću ulogu.

Pored izravnog poticanja ulaganja u krajeve koji razvojno zaostaju, ravnomjerniji razmještaj stanovništva može se ostvariti i gradnjom prometnica koje povezuju ruralni prostor s urbanim središtima. Slične učinke ima i stambena izgradnja usmjerena na manja naselja u blizini pa i nešto udaljenija od većih gradova.

U ruralnom prostoru nužno dolazi do razrjeđivanja naseljske strukture i mnoga naselja nije moguće "spasiti". Stoga je bitno prepoznati potencijalna središnja naselja i poticati njihov razvoj; na taj bi se način barem u njima zadržalo stanovništvo i ne bi došlo do pražnjenja većih područja (NEJAŠMIĆ, 1991b; ŠTERC, 1992.). Takva "naseljska armatura" mora biti dovoljno gusta na čitavom državnom teritoriju. Pritom valja imati u vidu činjenicu da je malo seosko društvo, koje se najčešće podudaralo sa seoskim naseljem, dobilo veće dimenzije. Danas se ljudi, zahvaljujući prometu i mnogim drugim povoljnim uvjetima, kreću na puno širem prostoru negoli su to prije činili. Radijus lokalnog društva nije 1-3 km, nego

možda 10-30 km (PULJIZ, 1993.). Središte tog društva jest mjesno općinsko središte, gdje se ljudi okupljanju radi svojih potreba (rada, učenja, liječenja, zabave i slično).

Za potrebe redistributivne populacijske politike, odnosno primjene određenih mjera, valja podijeliti (kategorizirati) prostor. Moguće je to napraviti kao u *Nacionalnom programu* koji razlikuje četiri prostorne kategorije: 1) ruralni prostori strateške važnosti, 2) urbani prostori strateške važnosti, 3) ostali ruralni prostori i 4) ostali urbani prostori (Nacionalni program..., 1997). Kada govorimo o ruralnom području, a ono zahvaća praktički sve što je izvan grada ili bar neprekinutog ruralno-urbanog prostora, onda je i za Hrvatsku zanimljivo primijeniti tročlanu tipologiju ruralnih regija kakvu primjenjuju u Europskoj zajednici: 1) ruralne regije uz urbane centre i područja, koje su pod velikim pritiskom gradova, u kojima nalazimo mnogo kuća za odmor ("drugih domova"), guste prometnice, dislocirane industrijske pogone, naselja-spavaonice i gdje je priroda najviše ugrožena; u nas su to pojasevi oko Zagreba i većih gradova sjeverne Hrvatske te oni uz neprekinuti ruralno-urbani pojas na jadranskoj obali, 2) ruralne regije izvan domašaja velikog urbanog pritiska, gdje je puno manje nepoljoprivrednog rada i slabije je razvijena urbana infrastruktura; ovakvim regijama pripadaju velika područja središnje Slavonije, Moslavine, Dalmatinske zagore i druga i 3) marginalne ruralne regije koje su ostale izvan procesa gospodarske diversifikacije i koje zbog toga nazaduju i depopuliraju (brdsko-planinsko područje, neki otoci, dio središnje Istre) (PULJIZ, 1993).

U najkraćem odgovoru na pitanje što učiniti, moglo bi se reći da je bitan brži opći gospodarski razvitak (ne umanjujući pritom važnost duhovne obnove te kulturnog i uljudbenog preporoda). Bogatije i razvijenije društvo može izdvajati veća sredstva za demografsku obnovu, dok siromašnima ostaju rezolucije i programi na papiru (MALEKOVIĆ, 1991). Brži opći razvoj je ključna pretpostavka za zaustavljanje iseljavanja, koje je još uvijek poguban čimbenik općih demografskih stanja i procesa (ŽUPANOV, 1997). Gospodarski i kulturno razvijenija Hrvatska, uljudena i poštovana, privući će dio dijaspore, ali i mnoge strance (selektivnu imigraciju možda će uskoro trebati i poticati).

Zaključak

Utvdili smo jaku različnost hrvatskog prostora te jasnu podvojenost u bitnim značajkama demografskog razvitka. Podaci govore da je sadašnje stanje razmještaja stanovništva u Hrvatskoj vrlo nepovoljno. Čitave regije imaju slabu gustoću napučenosti i zahvaćene su depopulacijom, selo je ispražnjeno, stanovništvo se zbija oko malog broja središnjih naselja. Uz to, nepovoljni su i trendovi; mnogi gusto napučeni i prenapučeni krajevi bilježe daljnji rast broja stanovnika, dok su slabo napučeni izloženi stalnoj depopulaciji. Nadalje, kao posljedica naslijeđene mreže naselja i koncentrirane urbanizacije neravnomjerno je razvijena mreža naselja, odnosno u urbanoj hijerarhiji nedovoljno je srednjih i manjih gradova. Sve to plodi tegobama i u depopulacijskim (egzodusnim) i u populacijski progresivnim (imigracijskim) krajevima. U područjima koja su jače pogođena starenjem stanovništva, a takav je čitavi hrvatski ruris, smanjuje se gospodarska aktivnost, gasi se društveni i kulturni život, slabi optimizam i poduzetnički duh.

Prema tome, radi općeg boljitka nužan je ravnomjerniji regionalni razvoj i razmještaj stanovništva. To prije svega znači: a) takvo stanje koje će stanovništvu kao cjelini pružiti što je moguće zdraviji okoliš, bez negativnih posljedica koje na ekološkom planu donosi prevelika koncentracija stanovništva u jednom području, ili brza

depupulacija u drugom, b) razvoj i razmještaj koji će pružiti stanovništvu približno slične uvjete glede životnog standarda (osobnog, kulturnog, zdravstvenog itd.) i u kojem životne šanse stanovništva neće ovisiti o mjestu življenja, c) takav razmještaj koji će omogućiti korištenje čitavog hrvatskog državnog prostora, svih raspoloživih prirodnih i ljudskih resursa i d) koji će voditi računa o obrambenom aspektu i drugima nacionalnim interesima. Premda je jasno da se idealna rješenja ne mogu postići, njima ipak valja težiti i tako se barem približiti optimalnim rješenjima.

LITERATURA

- AKRAP, A. (1998): *Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971-1981. i 1981-1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji*, u: Migracije u Hrvatskoj: regionalni pristup, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 1, 11-68.
- BREZNIK, D. (1982): *Razvitak stanovništva, njegov razmeštaj i planiranje*, Ekonomska revija, Ljubljana, 3-4, 255-262.
- BUBANOVIĆ, H. (1998): *Obnova i revitalizacija područja posebne državne skrbi Republike Hrvatske*, Geografski horizont, 1, 19-28.
- FRIGANOVIĆ, M. (1990): *Demogeografija - stanovništvo svijeta*, Školska knjiga, Zagreb (IV. izdanje).
- FRIGANOVIĆ, M. (1992a): *Stanovništvo i naseljenost Republike Hrvatske*, Geografski horizont, Zagreb, 1992, 2, 49-61.
- FRIGANOVIĆ, M.A. (1992b): *Promjene u dinamici stanovništva Hrvatske 1981-1991. kao funkcija urbanizacije*, Geografski glasnik, 54, Zagreb, 63-74.
- LAJIĆ, I. (1995): *Demografski razvitak Hrvatske u razdoblju od 1991. do 1994.*, Revija za sociologiju, Zagreb, 1-2, 55-64.
- MALEKOVIĆ, S. (1991): *Nove strategije europskog regionalnog razvoja i iskustva za Hrvatsku*, Razvoj /Development, Zagreb, 1-2, 79-92.
- *** *Nacionalni program demografskog razvitka* (1997)(ur. Franka Vojnović et. al.), Zagreb: Ministarstvo razvitka i obnove.
- NEJAŠMIĆ, I. (1986): *Prirodno kretanje stanovništva SR Hrvatske prema tipu naselja boravka*, Geografski glasnik, 48, Zagreb, 123-136.
- NEJAŠMIĆ, I. (1988): *Uloga i značajke preseljavanja u suvremenom populacijskom razvoju gradova SR Hrvatske*, Geografski glasnik, Zagreb, 50, 45-54.
- NEJAŠMIĆ, I. (1991a): *Depopulacija u Hrvatskoj - korijeni, stanje, izgledi*, Globus (etc.), Zagreb.
- NEJAŠMIĆ, I. (1991b): *Moguća revitalizacija sociodemografski depresivnih (seoskih) prostora Hrvatske*, Sociologija sela, Zagreb, 1991, br. 111-114, 11-24.
- NEJAŠMIĆ, I. (1992): *Osnovne značajke unutarnje migracije stanovništva Hrvatske 1880-1981*, Migracijske teme, Zagreb, 2, 141-166.
- NEJAŠMIĆ, I. (1996a): *Demografske promjene u gradskim i ostalim naseljima Republike Hrvatske (1981-1991)*, Zbornik radova I. hrvatskog geografskog kongresa, HGD, Zagreb, 243-254.
- NEJAŠMIĆ, I. (1996b): *Regional Characteristics of Population Reproduction in the Republic of Croatia*, Geografski glasnik, Zagreb, 58,1-14.
- POPOVSKI, V.; SEFERAGIĆ, D.; STOJKOVIĆ, A. (1987): *Mreža naselja SRH*, Zagreb:IDIS, (Studije i izvještaji).
- PULJIZ, V. (1993): *Ljudski faktor i ruralni razvitak Hrvatske*, Sociologija sela, Zagreb, 1-2 (119 -120),11-15.
- SEFERAGIĆ, D. (1985): *Za planiranu urbanu dekoncentraciju*, Pogledi, Split, 4, 52-57.
- STIPERSKI, Z. (2000): *Geografski aspekt suvremenih gospodarskih kretanja u Hrvatskoj - rast dominacije Zagreba*, u: Zbornik 2. hrvatskoga geografskog kongresa (Lovran, 1999), Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 165-174.
- ŠTAMBUK, M. (1991): *Društvene mijene ruralnog prostora Hrvatske*, Sociologija sela, Zagreb, 111-114, 1-10.

- ŠTERC, S. (1991): *Opća demografska slika Republike Hrvatske*, u: Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske, Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb, 1-39 (Posebna izdanja, sv, 8).
- ŠTERC, S. (1992): *Prostorni i demografski aspekti revitalizacije ruralnih naselja u Hrvatskoj*, Društvena istraživanja, Zagreb, 1, 127-156.
- ŠTERC, S., POKOS, N. (1993): *Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske*, Društvena istraživanja, Zagreb, 4-5, 305-333.
- VERLIČ, B. (1991): *Analitički modeli urbanizacije*, Sociologija sela, Zagreb, 111-114, 65-72.
- VRESK, M. (1982-1983): *Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. g.*, Radovi (Geografski odjel PMF-a), Zagreb, 17-18, 39-53.
- VRESK, M. (1992): *Urbanizacija Hrvatske 1981-1991.*, Geografski glasnik, Zagreb, 54, 99-116.
- VRESK, M. (1996): *Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske*, u: Zbornik radova I. hrvatskog geografskog kongresa, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 66 -73.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A., GELO, J. (1990): *Ukupno i prirodno kretanje stanovništva Hrvatske*, Sociologija sela, Zagreb, 107-108, 1-18.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A. (1992): *Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju*, Encyclopaedia moderna, 2 (38), Zagreb, 238-251.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A. (1997): *Demoreprodukcijski procesi u Hrvatskoj*, u: Nacionalni program demografskog razvitka (ur. Franka Vojnović et.al.), Ministarstvo razvitka i obnove, Zagreb, 55-75.
- ŽUPANČIĆ, M. (1995): *Vitalna gospodarstva i preobražaj hrvatske poljoprivrede*, Sociologija sela, Zagreb, 1/4 (127/130), 1-17.
- ŽUPANOV, J. (1997): *Gubitak ljudskih resursa i kulturnog kapitala zbog iseljavanja*, u: Nacionalni program demografskog razvitka, Ministarstvo razvitka i obnove, Zagreb, 103-112.

SUMMARY

Ivo Nejašmić, Aleksandar Toskić: Population Distribution in the Republic of Croatia - a Part of General Demographic and Socio-Economic Processes

With 84.6 inhabitants per km² (in 1991) the Republic of Croatia is more than a densely populated European country. There is a very different population density in Croatia on the regional level: the Central Croatia (The Zagreb macro-region, 116.0 inhabitants per km²) is most, and the Montane Croatia (Lika and Gorski kotar, 18.1) least densely populated. The Northern Littoral (Istria and Kvarner, 84.5), the Southern Littoral (Dalmatia, 80.9) and Eastern Croatia (Slavonia, Baranya and Western Symria, 80.4) are approximately of the same population density (about the average values); the proportion between the macro-regions of the lowest and those of the highest population density is 1:6.4. Differences among counties are even larger: from the County of Lika and Senj (16.3 inhabitants per km²) to the County of Medimurje (163.8), the proportion being 1:10. The City of Zagreb, with the characteristic urban density, belongs to a special category.

At the level of municipalities (416) and administrative towns (122), differences in population density are very large (the annexed figure). In 1991, 70 administrative-territorial units (63 municipalities and 7 cities), which covered 24.2 percent of the territory of Croatia and 4.5 percent of its population, had a general population density to 25 inhabitants per km². We are mostly talking about the municipalities in the north-west Croatia and administrative towns all over Croatia. 51 administrative-territorial units (28 municipalities and 23 towns) are densely populated (150-300 inhabitants per km²); they cover 9.5 percent of the territory of Croatia and 13.6 percent of its inhabitants. 27 administrative-territorial units (25 towns and 5 municipalities) covering 3.9 percent of the territory of Croatia and 39.5 percent of its population, are over-populated, i. e. their general density is 300 inhabitants per km². If we observe the densely populated and over-populated areas, we come to the conclusion that in 1991, 53.1 percent of the population of Croatia lived on 10

percent of its territory. The proportion between the least and most densely populated municipalities (without administrative towns) is 1:131.4. If we take into consideration all administrative-territorial units, that means the largest towns too, the proportion is larger than 1:1.000! The demonstrated numerical indicators of the population distribution in Croatia show the situation at the moment of the last census (in 1991). The present-day picture is even less favourable. The Great-Serbian aggression and the war against Croatia provoked considerable demographic disarrangements.

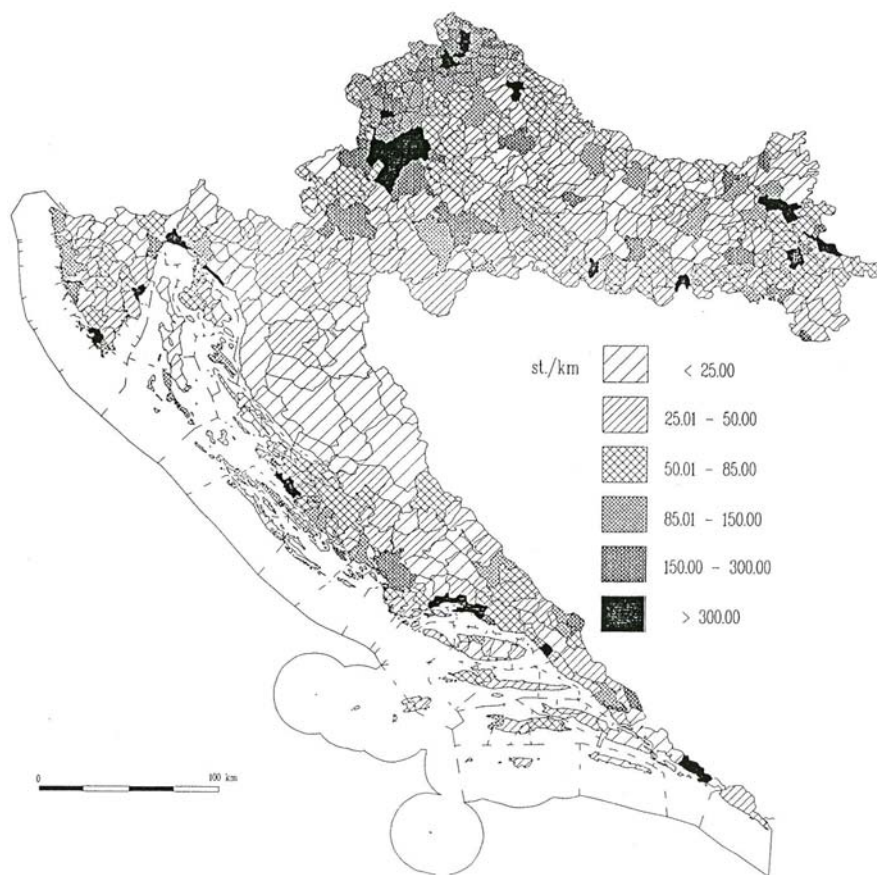
The change of the population number in the last inter-census period (1981-1991) shows a spatial diversity on the regional level as well as on the level of the rural and urban areas.

Fourteen counties out of twenty one (the City of Zagreb included) record the population number increase, and seven of them decrease (depopulation). In the period 1981-1991, 30.40 percent of 6.694 settlements register the population number increase, 1.55 percent stagnation, and the remaining 68.05 percent decrease (these are mainly rural areas). Further, the data show a continuation of the population concentration in the urban settlements. In 1991, 51.7 percent of the population lived in 122 towns (1.8 percent of the total number of settlements), and the rest was "dispersed" in 6.572 non-urban settlements! In 1991, 27.8 percent of the population of Croatia lived in four macro-regional centres, and even 18.2 percent of the whole population in the City of Zagreb!

We can identify a great diversity of the Croatian territory and an obvious disunion of the essential features of demographic development, or we can say that the present population distribution in Croatia is very unfavourable. The whole regions are underpopulated and exposed to depopulation, the rural areas are almost emptied, the population is condensed around the small number of centres, etc. Besides, the trends are unfavourable: many densely populated and overpopulated regions record a further increase of the population number, while the underpopulated ones are exposed to a constant depopulation.

A very unfavourable demographic picture imposed the necessity of animating a planned and functional redistribution of the population. That means disburdening of the large urban agglomerations (the urban-rural migration), keeping population within the corresponding regions and commuting of the employed. In the rural area it is important to recognize potential central settlements and stimulate their development. Such a "settlement armature" must be dense enough on the whole state territory.

The shortest answer to the question what to do would be to speed up the general economic development. A richer and more developed society can set aside bigger funds for a demographic renewal, while the poor are usually left with resolutions and programmes on paper. Although it is evident that the ideal solutions can not be achieved, they must be aimed for to come up to the optimal ones.

Slika 1. Gustoća napučenosti Republike Hrvatske po općinama i gradovima prema popisu stanovništva 1991. g. (prikaz prema administrativno-teritorijalnoj podjeli od 30. siječnja 1997.)

Napomena: Gustoća naseljenosti pojedinih manjih otoka prikazana je izdvojeno od otočnih ili kopnenih općina kojima pripadaju.

Fig. 1 Population density of the Republic of Croatia according to municipalities and administrative towns in 1991 population census (according to political-territorial units established in 1997)

Notice: Population density of some smaller islands is presented separately from the island or coastal municipalities they are part of